

УДК 332.135(477+477.75) «1945/1954»
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112045>

Салата Оксана,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка
o.salata@kubg.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2498-1483>

КРИМ ТА МАТЕРИКОВА УКРАЇНА: НА ШЛЯХУ ДО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945–1954 РР.)

Рецензія на монографію: Сацький П. В. Крим: шлях до України (1945-1954 рр.): монографія. – К.: КНЕУ, 2019. – 522 с.

Анотація

У статті прорецензовано монографію П.В. Сацького, присвячену особливостям соціального та економічного розвитку Криму у перше десятиліття після завершення Другої світової війни та проблемам, вирішення яких пов'язувалось із включенням півострову до складу радянської України.

Ключові слова: *Кримський півострів, материкова Україна, господарський комплекс, п'ятирічні плани, енергетика, зрошувальна система.*

Тему історії соціально-економічної інтеграції Криму з Україною у перше десятиліття після завершення Другої світової війни у новітній історіографії, складно віднести до популярних. Здебільшого, проблематикою економічних і соціальних зв'язків Кримського півострова з Україною займалися фахівці у галузі економічної й географічної науки, у контексті вирішення нагальних питань соціально-економічного розвитку. Однак, узагальнення процесів й тенденцій, які відбувалися протягом тривалого періоду історії, потребують і уваги істориків. Особливої актуальності аналізоване дослідження набуває у світлі подій навколо анексії

Автономної Республіки Крим Російською Федерацією та новою фазою війни, що розпочалася 24 лютого 2022 р.

Кримський півострів протягом століть економічно тяжів до материкової частини України, що зумовлювалось географічним розташуванням. Тому, цілком логічними були традиційно вибудовані взаємини. У XX ст., в результаті значних технологічних змін, характер зв'язків радикально змінюється. Після завершення Другої світової війни, системні відносини Криму із Україною набувають нового змісту. Власне, автором монографії значну увагу приділено саме технологічній складовій формування системної соціально-економічної взаємодії Кримського півострова із материковою Україною. Павло Сацький цілком логічно визначив зв'язок Криму із Україною на локальному рівні. Йдеться про суміжні з півостровом області – Запорізьку та Херсонську. Не залишилися без уваги автора і загальнодержавні зв'язки. В радянській час локальні контакти мали, здебільшого, суто економічний і технологічний зміст, а загальнодержавні носили переважно управлінський характер.

Автором монографії чітко окреслено мету і завдання роботи, що дало змогу побудувати логічну структуру дослідження. У першому розділі монографії здійснено аналіз стану розробки проблеми і джерельної бази дослідження. Основна увага сконцентрована на доробку історичної науки радянського періоду. Про доробок іноземних дослідників сказано лише в загальному. Варто погодитись із думкою автора, що соціально-економічна проблематика зв'язків Криму із Україною у 1945–1954 рр. найбільш повно і системно розроблялась саме радянськими дослідниками, та сучасними фахівцями цього періоду. Перевагою радянських науковців був доступ до широкої джерельної бази, включно із архівними матеріалами, на які не поширювався гриф «таємно». Проте, варто було активніше долучити іноземні дослідження для розробки теми монографії Сацького П. В. Перш за все, це дослідження в галузі так званої «совестології», які становлять цінність з точки зору використання новітніх методологічних підходів. Мусимо принагідно зауважити, що Сацькому П. В. слід було значно більше уваги приділити питанням методології дослідження. Рецензована робота написана, переважно, на основі марксистської та позитивістської методологій, що певною мірою звужує потенціал теми, яка

досліджується. Враховуючи актуальну політичну ситуацію, дослідження передумов та особливостей інтеграції Криму із Україною у період панування вертикально інтегрованої командно-адміністративної системи, потребують цілковито нових підходів, вимагають більш глобального погляду. Серед інших недоліків рецензованої роботи варто наголосити на відсутності належної вичитки під час підготовки видання до друку, що призвело до наявності значної кількості технічних огріхів, граматичних помилок у текстах.

Як показує аналіз історіографії, здійснений Сацьким П. В., українська історична наука приділила вкрай мало уваги проблематиці соціально-економічної інтеграції Криму з Україною напередодні прийняття політичного рішення про передачу півострова до УРСР у 1954 р. Проте, необхідно зауважити, що радянська історіографія не надавала належної уваги питанням розвитку Криму і його зв'язків із Україною у повоєнний період з ідеологічних міркувань. Розроблена радянськими дослідниками проблематика стосувалась тих аспектів, які були вигідними у світлі панівної ідеології. Українська історіографія, як показано автором дослідження, акцентувала увагу лише на окремих аспектах проблематики. Тому дослідження Сацького П. В. є першою спробою системного і комплексного аналізу формування соціально-економічних зв'язків Криму із Україною.

Окремий підрозділ монографії присвячений аналізу джерельної бази дослідження. У ньому сконцентрована увага на аналізі характеру та змісту документів, які зберігаються в архівах. Зокрема, проведено критичний розбір даних, котрі наводяться в документах, запропоновано методикау їх використання у дослідженні. Автором монографії здійснено доволі детальний огляд джерельної бази дослідження. У першу чергу, привертають увагу архівні матеріали, опрацьовані у трьох архівах України (ІЦДАГО, ІЦДАВО, ДАХО). Відсутність доступу до матеріалів із архівів Автономної Республіки Крим і Російської Федерації, позбавили автора можливості використати більшу кількість першоджерел, документів, які б дозволили поглибити аналіз та пояснити особливості економічного та соціального (як і національного) розвитку Криму, та подальших проблем у процесі його інтеграції до економічної системи радянської України. Проте, наявний обсяг джерельної бази дав змогу

доволі системно проаналізувати особливості як локальних так і загальнореспубліканських системних зв'язків Криму із Україною.

У цілому, як показує доволі розлогий аналіз джерельної бази дослідження, вона є репрезентативною і дає змогу системно проаналізувати основні тенденції у розбудові зв'язків між Кримом і Україною. Сильною стороною роботи є те, що автором монографії були залучені не лише матеріали, які стосуються Криму безпосередньо, а й ті, що розкривають основні засади економічної політики й адміністрування у досліджуваній період. Автор розглянув підходи радянської влади до організації масштабних технологічних і соціальних проектів, стратегічне бачення розвитку як Криму так і прилеглих до нього областей України. Це дало змогу виконати завдання монографії – проаналізувати основні чинники формування цілісного соціально-економічного комплексу на територіальній основі Криму і південних районів УРСР.

Необхідно також відзначити залучення у якості джерел наукових праць з економічних та технічних галузей науки, сільського господарства. Адже інтеграційні процеси Криму із Україною, після завершення Другої світової війни, відбувалися саме на технологічній основі.

Для структурування роботи автором взято за основу принципи планування соціально-економічного розвитку в СРСР зазначеного періоду. Отже, як видно зі структури, другий розділ, фактично, охоплює період першого п'ятирічного плану після Другої світової війни. У ньому основну увагу зосереджено на аналізі економічних та демографічних передумов, які формувалися у 1945-1950 рр. на території України для поглиблення інтеграції Криму в господарський комплекс УРСР. Третій розділ хронологічно охоплює період другого повоєнного п'ятирічного плану, до зміни влади в СРСР, у зв'язку зі смертю Й. Сталіна. У ньому автор аналізує процес поглиблення соціально-економічної інтеграції Криму із УРСР, в результаті реалізації масштабних будівельних проектів на території південних районів УРСР і півострова. Нарешті, у четвертому розділі автором розкрито основні складові процесу формування господарського комплексу Криму у 1953 р. і у подальшому, вже як адміністративної одиниці УРСР. Проте, обрані хронологічні межі дещо обмежують автора у можливості зробити узагальнені висновки щодо соціально-економічного ефекту від реалізації проектів періоду

1945-1954 рр., оскільки основні результати інтеграції Криму із УРСР, у післявоєнний період, можна відслідкувати вже після 1954 р.

Сацький П.В. доволі вдало окреслив основні чинники соціально-економічного розвитку Криму, які влада, після завершення Другої світової війни, визначала як пріоритетні для півострова. Зокрема, окремі підрозділи присвячені розкриттю процесу реалізації інфраструктурних проектів із забезпечення ефективного сполучення Криму з материком. Детально здійснено дослідження будівництва траси Москва-Сімферополь на відрізьку Харків-Сімферополь. Автор монографії наголосив, що організаційне і ресурсне забезпечення реалізації проекту, на цьому відрізьку, здійснювалося партійними і урядовими інституціями УРСР, під особистим контролем Першого Секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова. Не залишились поза увагою дослідника й питання розвитку системи залізничного сполучення Криму із материком, яке відбувалося двома гілками залізниці, через вузли у Запоріжжі й Херсоні. Проведено аналіз цього процесу як одного із ключових чинників соціально-економічного розвитку Криму. Також проаналізовано господарський комплекс на території Криму і південних районів УРСР. У роботі окреслені галузі економіки Криму, які завдяки розбудові транспортної інфраструктури між півостровом і материком, отримали новий імпульс для подальшого розвитку.

Окремо в монографії здійснено аналіз процесу реалізації програми розбудови енергетики на території УРСР (в межах до 1954 р.), зокрема розкрито процес розбудови енергогенеруючих можливостей Подніпров'я. Досліджуючи розбудову енергетики Криму й України, Сацький П. В. розкрив процес розвитку Південного енергорайону, котрий охоплював як Подніпров'я, південні області УРСР, а також Крим. Фактично, формування цього енергорайону, як зазначає автор у своїй монографії, стало можливим завдяки будівництву Каховської ГЕС. Зважаючи на комплексний підхід у вивченні розвитку соціально-економічних зв'язків Криму з Україною у повоєнний період, Сацьким П.В. було здійснено аналіз основних чинників реалізації програми енергетичного будівництва у досліджуваному регіоні. Зокрема, зосереджена увага на програмі електрифікації сільського господарства, яка реалізувалась у складних повоєнних умовах відсутності належної кількості робочих рук та техніки.

Електрифікація сільського господарства, як відзначає автор, мала вирішити питання ефективності ведення сільського господарства і вирішення демографічної проблеми. Зважаючи на те, що в УРСР були сприятливі умови для мобілізації ресурсів на реалізацію таких масштабних проєктів, їх досвід можна було поширювати і на територію Криму. Саме це стало одним із мотивів для прийняття у 1954 р. політичного рішення про передачу Криму до складу УРСР. У контексті розвитку енергетики розроблялися ідеї розбудови системи зрошування південних областей УРСР, що для керівництва СРСР мало велике політичне значення. Важливим фактором у цьому контексті також був розвиток сільського господарства, який би міг стримувати посушливий клімат регіону.

У цьому контексті здійснено аналіз планів та проєктів з розбудови системи зрошування на території УРСР, які лягли в основу потужного проєкту будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів і Каховської ГЕС. Ідея територіально охопити проєктом будівництва системи зрошування Криму виникає у 1947 р. Поштовхом до реалізації цих програм радянським керівництвом стали наслідки посухи 1947 р., в першу чергу голод, спричинений політикою виконання планів хлібозаготівель за будь-яку ціну.

Реалізації проєкту будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, як системи зрошування південних районів України і північних районів Криму та Каховської ГЕС, присвячено окремий розділ монографії. Цей проєкт було розпочато у 1950-му р. згідно із постановою ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР, за особистої ініціативи Й. Сталіна. Він став частиною так званого «сталінського плану перетворення природи». Це будівництво часто називалося «будовою комунізму», що надавало їй статусу пріоритетного у питаннях постачання і забезпечення необхідними ресурсами. Показано, що для його забезпечення було здійснено науково-пошукові роботи, розроблено проєктну документацію, забезпечено трудовими ресурсами і матеріалами, фінансуванням та адмініструванням. Однак проєкт так і не змогли завершити, що на думку П. Сацького пояснює відсутність досліджень, присвячених його підготовці та реалізації. Проте, у контексті дослідження передумов передачі Криму до складу УРСР, як зазначає автор, це будівництво мало надзвичайно велике значення.

Висвітлюючи процес будівництва та його забезпечення необхідними ресурсами, Сацький П.В. звернув особливу увагу на те, що не зважаючи на його пріоритетність, були труднощі й затримки у постачанні й фінансуванні цього проекту. Проте, керівництво УРСР виявило ініціативу й зуміло поставити забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів на доволі високий рівень, щоправда, у межах його компетенції. Зокрема, науково-дослідні й проектні інститути УРСР безперервно забезпечували будівництво необхідними матеріалами. Керівництвом УРСР було проведено заходи з мобілізації робочої сили та кваліфікованих інженерних і управлінських кадрів. У монографії наведено доповідні начальника будівництва А. Бочкіна, де він відзначав значно вищу управлінську ефективність керівництва УРСР у забезпеченні будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, у порівнянні із Міністерством бавовництва СРСР, яке мало опікуватися цим проектом. Відзначено також, що керівництво УРСР, в ході реалізації проектів на території України, опікувалося розвитком окремих галузей у Криму, зокрема, промисловості будівельних матеріалів. Тому більш ефективно управлінське забезпечення реалізації значних проектів соціально-економічного розвитку на території Криму, мало змогу здійснювати саме керівництво УРСР.

Аналізуючи соціально-економічну ситуацію в Криму напередодні передачі півострова до складу УРСР, автор монографії зосереджується на демографічній проблемі, як ключовій. Ця проблема була гострою також і для України, зважаючи на наслідки війни. Проте, в Криму, як показав Сацький П.В., вона мала свої особливості. По-перше, міське населення переважало над сільським за чисельністю, по-друге, в селах кількість непрацездатного населення була близькою до чисельності працездатного. У прилеглих до Криму областях України демографічна ситуація також була складною, але в умовах низького рівня технологічного забезпечення сільськогосподарського виробництва, у колгоспах південних областей України була відносно велика чисельність працездатного населення. Це давало змогу використовувати його у реалізації масштабних будівельних проектів, а також на промисловості й транспорті. Як відзначає у своїй роботі Сацький П. В., будівництво траси Москва-Сімферополь забезпечувалося,

здебільшого, завдяки залученню колгоспників, з якими повинні були розраховуватися трудовими. Це був приклад того, як завдяки мобілізації трудових ресурсів південних регіонів України, відбувалась соціально-економічна розбудова, що мала форму технологічної експансії в бік Криму із перспективою поширення результатів розбудови на територію півострова.

Вартим уваги є розгляд стану перспективних галузей економіки Криму, які почали розвиватися після передачі півострова до складу УРСР. Автором показана динаміка розвитку таких галузей як сільське господарство, металургія, рибна промисловість, а також геологорозвідувальні роботи, з виявлення покладів вуглеводнів. Розкриваючи стан економіки півострову, до його передачі до складу УРСР, автор зазначає, що розвиток Криму, як цілісного господарського комплексу, не належав до пріоритетних завдань керівництва РРФСР.

Так, розвиток рибної промисловості складав інтерес для СРСР з точки зору видобутку чорної ікри, яка була експортним продуктом, а також вилову дешевої риби для вирішення продовольчого питання в країні. Рекреаційні ресурси розвивалися завдяки інтересу до конкретних об'єктів зі сторони певних відомств, у яких вони були на балансі. Одразу після війни, Крим не міг бути пріоритетним напрямком підтримки для радянського керівництва, в який потрібно було вкладати матеріальні та людські ресурси.

Ситуація змінюється після смерті Й. Сталіна та певною стабілізацією загально-економічної ситуації. Передача Криму до складу УРСР була обумовлена інтересом радянського керівництва до комплексного розвитку економіки півострова і передбачала реалізацію такої програми лише з 1954 р. Передумови ж для формування в Криму цілісного господарського комплексу було закладено протягом першої та другої повоєнних п'ятирічок, завдяки участі керівництва УРСР в реалізації масштабних будівельних проектів. Автор роботи наголосив, що у ході будівництва було закладено передумови формування цілісного господарського комплексу на території Криму та південних районів УРСР. З часом М. Хрущов, започатковуючи 1956 р. реформи управління народним господарством, наполягав на створенні єдиного раднаргоспу на територіальній основі Криму і Херсонської області УРСР.

Останній розділ монографії Сацького П.В. присвячено проблемі визначення засад для формування в Криму цілісного господарського комплексу, закладення передумов для системного розвитку економіки і соціальної сфери півострова. Автор слушно акцентує увагу на проблематиці розвитку сільського господарства, яке, відповідно до нормативних актів СРСР і УРСР, мало стати основою економічного розвитку півострова. Водночас, для Криму залишалась гострою проблема надмірної урбанізації, на тлі занепаду системи забезпечення життєдіяльності міст, та відсутності підтримки у створенні їх інфраструктури. Ситуація потребувала реалізації комплексних програм розвитку. У монографії відзначено заходи керівництва УРСР щодо вдосконалення системи адміністрування реалізації проектів соціально-економічного розвитку міст, та основних галузей господарства півострова. У тексті наголошено на особливій ролі керівництва УРСР, після передачі півострова до складу України, спрямованої на лобювання питань розвитку Криму, в органах влади і управління СРСР. У цей період в СРСР відбувалась боротьба за вплив між ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР. У монографії показано, як партійне та радянське керівництво УРСР, намагалося використовувати політичну ситуацію заради створення умов для розвитку півострова.

Висновки, зроблені автором монографії, цілком узгоджуються із окресленими у вступній частині завданнями. Дослідження Сацького П.В. може бути цікавим не лише для вітчизняного читача. Враховуючи актуальність у сучасному світі української тематики в цілому, зокрема, проблематики Криму, а також умов і обставин його включення до складу радянської України, ролі республіки у його економічному та культурному розвитку, книга може становити інтерес і для іноземного читача.

***Salata O. CRIMEA AND MAINLAND UKRAINE: ON THE WAY TO
SOCIO-ECONOMIC INTEGRATION IN THE POST-WAR PERIOD (1945-
1954)***

Abstract

The article provides an overview of the monographs of P.V. Satsky, devoted to the peculiarities of the socio-economic development of Crimea in the first decade after the end of World War II and the problems the solution of which was related to the inclusion of the peninsula into Soviet Ukraine.

Keywords: *Crimean peninsula, continental Ukraine, economic complex, five-year plans, energy, irrigation system.*

***Salata O. KRYM I UKRAINA KONTYNENTALNA: NA DRODZE DO
INTEGRACJI SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ W OKRESIE
POWOJENNYM (1945-1954)***

Streszczenie

Artykuł zawiera przegląd monografii P.V. Sackiego, poświęconej osobliwości rozwoju społeczno-gospodarczego Krymu w pierwszej dekadzie po zakończeniu II wojny światowej oraz problemom, których rozwiązanie wiązało się z włączeniem półwyspu w skład sowieckiej Ukrainy.

Słowa kluczowe: *Półwysep Krymski, Ukraina kontynentalna, kompleks gospodarczy, plany pięcioletnie, energetyka, system nawadniania.*

Рецензію надіслано до редколегії 20.04.2022 р.
Рецензію рекомендовано до друку 10.08.2022 р.